

УДК 94:[32:314.151.7](71:477)“1955/1960” DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2022.22-23.3598>
ORCID ID: 0000-0002-6444-6379

СВОБОДА ВИБОРУ КРАЇНИ ПРОЖИВАННЯ: РЕЕМІГРАЦІЯ З КАНАДИ В УКРАЇНСЬКУ РСР (1955–1960-ті роки)

Руслан СІРОМСЬКИЙ

Львівський національний університет імені Івана Франка
катедра нової та новітньої історії зарубіжних країн
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна
e-mail: sir.ruslan@yahoo.com

У статті простежено особливості радянської політики повернення “співвітчизників” з Канади до Української РСР, яку, починаючи від 1955 р., проводив Комітет “За повернення на Батьківщину”. Пропагандистська кампанія рееміграції була спрямована формувати позитивний імідж СРСР/УРСР, зокрема їхні економічні досягнення. Сповна використовувана й емоційна складова, що полягала в розпалюванні ностальгійних настроїв у діаспорі. Втім, рееміграція з Канади не набула настільки масового характеру, як на це сподівалися її організатори і за масштабами поступалася рееміграції з інших країн (наприклад, з Аргентини). Ті ж, хто піддалися маніпуляціям радянської пропаганди, досить швидко розчарувалися реаліями життя в Українській РСР і заходилися клопотати про повернення назад. Такі особи відразу потрапляли в поле зору Комітету державної безпеки (КДБ), співробітники якого проводили з ними “профілактичні бесіди”. Окремі випадки успішного повернення за океан фіксуємо тільки на початку 1970-х років, що стало можливим завдяки розрядці міжнародної напруги у період “холодної війни” і наполегливішим діям канадської влади.

Ключові слова: рееміграція, Канада, Українська РСР, Комітет “За повернення на Батьківщину”, Комітет державної безпеки, право на вибір місця проживання.

Ідея повернення “співвітчизників” на “історичну батьківщину” завжди виступала важливим елементом радянської офіційної ідеології і пропаганди. З одного боку, така політика дозволяла продемонструвати “турботу” про своїх громадян, розпорошених по різних країнах і континентах, а, з другого боку, її успішна реалізація мала на меті засвідчити “переваги” соціалістичного устрою. Відразу після Другої світової війни радянський уряд став докладати чималих зусиль, щоб переконати світову громадськість нібито всі “співвітчизники” прагнуть повернутися додому. Небажання багатьох осіб повертатися завдало іміджевих втрат режимові, який пропагував себе як “народний і гуманний”¹.

Поняття “співвітчизників” у радянській інтерпретації було достатньо широким і включало навіть тих, хто емігрував у міжвоєнний час із Західної України за океан у пошуках роботи. Юридичні перешкоди у визначенні громадянства радянський уряд владнав 31 липня 1945 р., коли, за погодженням з польською стороною, колишні громадяни Польщі – українці Східної Галичини і Волині,

¹ Резида Даутова, “Из истории “радиопропаганды” возвращения невозвращенцев в годы “хрущевской оттепели”,” *Вестник Челябинского государственного университета* 30 (2010), Вып. 42: 46.

отримали можливість звертатися до консульств інших держав і реєструватися підданими СРСР². Хоч офіційна пропаганда твердила, що для неї важливі всі “співвітчизники”, першочергово хотіли повернути представників інтелігенції (подібно, як і в 1920-х роках). “Органи держбезпеки ведуть велику роботу, щоб схилити до повернення на Батьківщину відомих письменників, музикантів, учених” – йшлося, наприклад, у методичних рекомендаціях Комітету державної безпеки (КДБ)³.

Пошуками радянських громадян за кордоном безпосередньо займалися співробітники посольств і дипломатичних місій. Дипломати особисто зустрічалися із “схильними до повернення особами”, надсилали їм пропагандистську літературу. Починаючи від 1944 р. питанням повернення “співвітчизників”, які перебували у статусі біженців і переміщених осіб (у т. ч. військовополонених), займався Управління уповноваженого Ради Міністрів СРСР у справах репатріації. До кінця 1952 р. потік радянських репатріантів практично вичерпався⁴. Зважаючи на це, 1 березня 1953 р. Управління уповноваженого Ради Міністрів СРСР у справах репатріації ліквідували, але це не означало відмову від ідеї повернути “співвітчизників”. Цей процес зазнав “перезавантаження” у період хрущовської відлиги. Спершу Президія Верховної Ради СРСР 17 вересня 1955 р. видала Указ “Про амністію радянських громадян, котрі співпрацювали з окупантами”, а ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР 29 червня 1956 р. ухвалили “Постанову про усунення наслідків грубих порушень законності щодо колишніх військовополонених і членів їхніх сімей” (виняток становили військові злочини, колабораціонізм). Дозована внутрішньополітична лібералізація співпала у часі з Женевською нарадою глав урядів чотирьох держав (Велика Британія, СРСР, США, Франція) в 1955 р., учасники якої на певний час відійшли від протистояння, що дало можливість послабити міжнародну напругу (“*дух Женеві*”)⁵. Ці чинники, теоретично, мали переконати тих, хто сумнівався в доцільності повертатися у Радянський Союз і хвилювався за свою безпеку.

У квітні 1955 р. в Берліні створено громадський Комітет “За повернення на Батьківщину”, діяльність якого безпосередньо контролював КДБ. Комітет видавав газету “За повернення на Батьківщину” (у т. ч. українською мовою) і через т. зв. “групи сприяння” (читай агентурні мережі – *Р. С.*) ставив за мету інформувати “правду про нашу Батьківщину” і викривати “ворожу діяльність

² Glenna Roberts and Serge Cipko, *One-Way Ticket. The Soviet Return-to-the-Homeland Campaign, 1955–1960*. (Manitock Ont.: Penumba Press, 2008), 75.

³ Хамазюк И. В., Комлев А. А. Разложение зарубежных антисоветских организаций. (Москва: Высшая школа Комитета государственной безопасности при Совете Министров СССР имени Ф. Э. Дзержинского, 1962), ф. 13, спр. 550, Колекція друкованих видань КДБ УРСР, Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), 14.

⁴ Александр Бичехвост, *Репатриация советских и иностранных граждан*, доступно 23 травня 2019, <http://cheloveknauka.com/repatriatsiya-sovetskih-i-inostrannyh-grazhdan#ixzz5oksLdQ5h>

⁵ Roberts and Cipko, *One-Way Ticket*, 30.

⁶ Хамазюк и Комлев, Разложение зарубежных антисоветских организаций, ф. 13, спр. 550, ГДА СБУ, 10.

антирадянських центрів”⁶. Крім того комітету діяли інші організації, які фактично контролювали радянські спецслужби: “Комітет з розвитку зв’язку із зарубіжними естонцями”, “Комітет з розвитку зв’язку із зарубіжними українцями” і т. ін.⁷. Закономірно, що велику увагу ці комітети приділяли країнам із значною кількістю “співвітчизників”, до яких належала Канада.

До кампанії з повернення “співвітчизників” були залучені всі прокомуністичні організації за океаном, на зразок Товариства об’єднаних українців Канади (ТОУК), а також всі підконтрольні їм газети. В одній із них – “Українському Слові” (6 липня 1955 р.) – був надрукований лист із враженнями від повернення до СРСР/УРСР одного з канадських реемігрантів. Такі публікації виконували відверто пропагандистську роль, змальовуючи “щасливе і заможне життя в Радянському Союзі”. Щоб підтвердити ці слова наведемо уривок з листа, в якому репатріант описує рідне слово Тюдів на Косівщині: “[Село] змінилося настільки, що коли я приїхав, то його не впізнав. Тільки річка Черемош залишилася колишньою. Решта все нове і красивіше... Вулиці широкі і прямі. По обидва боки вулиць є прекрасні нові будівлі з трьома, чотирма і п’ятьма кімнатами, верандами і коморами... Вчора я побував у сільському клубі. Там відбувалася молодіжна вечірка. Яка прекрасна і здорова молодь! Вона співала, танцювала і забавлялася. І серед них я, здавалося, омолоджувався. Я дивився наскільки щаслива ця молодь і шкодував, що моя молодість була втрачена блуканнями по Канаді...”⁸.

Головним пропагандистським рупором рееміграції слугувала газета “За повернення на Батьківщину”. Наприклад, у листопадовому випуску 1956 р. (№ 65) надруковано “Лист Ірини Полянцевої* друзям в Торонто”. У ньому, зокрема, йшлося: “Після довгих блукань за кордоном ми залишили назавжди місто Торонто, щоб повернутись на рідну землю... Коли я уявляла мого сина, вдягнутого в солдатську уніформу і посланого вбивати свої братів, мої пальці стискалися в кулаки, а розум гнав геть з Канади. Ми зрозуміли, що нам, радянським людям, за кордоном робити нічого, що наше місце там, вдома, а не в Канаді...”⁹. Далі у листі можна чітко простежити декілька посилів: 1) основні причини рееміграції – “туга за Батьківщиною” і “несправедливість капіталістичного ладу”; 2) всебічна допомога з радянського боку – особам, які були не здатні самостійно оформити необхідні документи й оплатити квиток, допомагало радянське консульство/посольство; 3) вільний вибір і відсутність будь-якого

⁷ Хамазюк и Комлев, Разложение зарубежных антисоветских организаций, ф. 13, спр. 550, ГДА СБУ, 10.

⁸ “First Impressions of a Repatriate in Ukraine,” *Prophets and Proletarians. Documents on the History of the Rise and Decline of Ukrainian Communism in Canada*, compiled, edited and translated by John Kolasky. (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press University of Alberta, 1990), 316.

* Відомо, що І. Полянцева написала також декілька прорадянських статей під псевдо І. Калмикова.

⁹ “Лист Ірини Полянцевої друзям в Торонто,” *За повернення на Батьківщину*, листопад 1956.

тиску – “нас ніхто і ніде не конвоював”; 4) байдужість канадської сторони – вони не переймалися від’їздом колишніх вихідців з СРСР й не агітували їх залишатися; 5) інтернаціональний склад реемігрантів – на кораблі, який плыв до Радянського Союзу, серед реемігрантів були, зокрема, українці, росіяни, естонці; 6) підкреслення комфорту подорожі – “порядок і вигоди бездоганні... годують добре, а розваг на пароплаві багато”¹⁰. Власне, все це мало остаточно переконати тих, хто сумнівався повернутися до Радянського Союзу.

Потенційних реемігрантів передовсім намагалися зацікавити досягненнями радянської економіки, перевагами соціалістичної системи, розповідями про те, як їх з нетерпінням чекають на батьківщині (“достукатися до серця”, “розчулити”, “навіяти ностальгію”)¹¹. Зважаючи, що чимало осіб прибуло до Канади у міжвоєнний період й зіткнулися з труднощами під час Великої депресії 1929–1933 рр., то розповіді про гарантовані роботу й оплату праці в СРСР вряди годі спрацьовували. Дехто був “вражений силою волі народу, який небувалими темпами відбудував зруйновну війною країну”¹². Не відкидаємо й іншого фактора – перемога у війні піднесла престиж СРСР, ситуативним союзником якого виступала Канада. Ці люди не завжди поділяли комуністичну ідеологію й умудрялися прихопити із собою канадський паспорт в надії, якщо не складеться – повернутися назад¹³ (очевидно, вони не розуміли, що це “квиток в один бік”).

Поряд із формуванням позитивного іміджу СРСР офіційна пропаганда активно розвінчувала те, що вона називала “наклепами на радянську дійсність” (відсутність свободи слова, придушення інакодумства, порушення прав людини і т. ін.). Власне, про це йшлося в опублікованій у Вінніпезі ще 1946 р. брошурі Івана Багрянного (1906–1963) “Чому я не хочу вертатись до СРСР”. У ній відомий письменник і публіцист наголошував (стилістику збережено): “Любов до свого народу й до Вітчизни... вважається за найтяжче зло. Ось чому українцям навіть за межами СРСР не дають спокою й намагаються силою й провокаціями затягти їх назад і знешкодити... Я не хочу вертатися на сталінську “родіну” тому, що підлість, цинізм і жорстокість большевиків не знає меж... А людина під тим режимом позбавлена людської гідності й найелементарніших людських прав”¹⁴.

¹⁰ “Лист Ірини Полянцевой друзям в Торонто,” *За повернення на Батьківщину*, листопад 1956.

¹¹ Даугова, “Из истории радиопропаганды возвращения ‘невозвращенцев’ в годы ‘хрущевской оттепели,’” 46.

¹² Маршал Най, Джордж Юрій Москаль і Волгер Маковецький, “Ретроспектива за століття. Українська громада в Канаді. Розбудова зв’язків з Україною,” *На скрижалях історії: З історії взаємозв’язків урядових структур і громадських кіл України з українсько-канадською громадою в другій половині 1940–1980-ті роки. Збірник документів та матеріалів*, кн. 1, редколегія Петро Тронько (голова) та ін. (Київ: Інститут історії України НАН України, 2003), 119.

¹³ Roberts and Cipko, *One-Way Ticket*, 88.

¹⁴ Іван Багрянний, *Чому я не хочу вертатись до СРСР?* (Вінніпег: Накладом Комітету українців Канади, 1946), 26–28.

Через своїх агентів КДБ постійно закликав представників діаспори відмовитися від ідей українського націоналізму й засудити антирадянську діяльність за кордоном¹⁵. Це робили як через близьких родичів громадських діячів в діаспорі (наприклад, того ж І. Багряного, котрого закликали “порвати з ворожою діяльністю [і] повернутися на Батьківщину”¹⁶), так і через реемігрантів, препаровані статті яких друкували в україномовному виданні “Вісті з України” – виданні Товариства культурних зв’язків з українцями за кордоном¹⁷. Водночас завдяки успішній рееміграції радянська сторона прагнула загострити суперечності серед української громади в Канаді, створити ситуацію взаємної недовіри й підозр, спричинити кризу у відносинах між діаспорними організаціями й федеральним урядом в Оттаві.

За винятком повернення українців з Аргентини, масштаби репатріації з країн Заходу не виправдали сподівань у Москві. Кількість тих, хто реемігрував з Канади до Радянського Союзу упродовж 1955–1960 рр. (найактивніше у 1955–1956 рр.), оцінюється в межах 3–15 тис. осіб¹⁸. Досі точну кількість реемігрантів, як і відсоток українців серед них, встановити дуже складно. Та, як би там не було, за канадськими мірками – це невелика цифра й, можливо, саме тому федеральний уряд не вживав активних запобіжних кроків з рееміграції (на відміну від урядів Аргентини і США), через що його критикували місцеві політики і представники східноєвропейських діаспор. Починаючи від квітня 1955 р. громадські організації Канади, зокрема Комітет Українців Канади (КУК), почали звертатися до представників влади з проханням запобігти радянській кампанії з повернення “співвітчизників”. У звіті Дирекції Королівської канадської кінної поліції (RCMP) у червні 1957 р. йшлося, що репатріація до СРСР триває, але в істотно менших масштабах, аніж це спершу передбачалося¹⁹. Державний секретар у закордонних справах Канади Лестер Пірсон апелював до того, що заклики повертатися в Радянський Союз не можна трактувати підіривними,

¹⁵ Документи (вказівки, листи, орієнтування) КДБ при РМ УРСР на адресу обласних УКДБ при РМ УРСР з організаційних, господарських і кадрових питань, протидії американській, англійській, західнонімецькій та ізраїльській розвідкам, охорони державної таємниці, систематизації матеріалів щодо боротьби органів державної безпеки з підпіллям ОУН, розслідування надзвичайних подій на режимних об’єктах та транспорті тощо, 30.12.1959–29.12.1960, ГДА СБУ ф. 16, оп. 1, спр. 932, арк. 109.

¹⁶ Хамазюк и Комлев, Разложение зарубежных антисоветских организаций, ф. 13, спр. 550, ГДА СБУ, 11.

¹⁷ “Довідка КДБ при РМ УРСР про стан агентурного проникнення в закордонні українські центри, 10 травня 1967 р.,” *Влада УРСР і закордонні українці (1950–1980-ті рр.)*, упорядник Василь Даниленко. (Київ: “Смолоскип”, 2017), 144.

¹⁸ Book Notes. Khrushchev’s “Return to the Homeland Campaign,” *The Ukrainian Weekly* 17, April 29, 2001.

¹⁹ Roberts and Cipko, *One-Way Ticket*, 143.

²⁰ Serge Cipko, “Monitoring the ‘Return to the Homeland’ Campaign: Canadian Reports on Resettlement in the USSR from South America, 1955–1957,” *Re-imagining Ukrainian Canadians. History, Politics, and Identity*, edited by Rhonda L. Hinthner and Jim Mochoruk. (Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press, 2011), 260.

а Комітет “За повернення на Батьківщину” всього на всього діє як громадська організація²⁰.

У 1959 р. Комітет “За повернення на Батьківщину” змінив назву на Комітет “За повернення на Батьківщину і розвиток культурних зв’язків із співвітчизниками”, що свідчило про зміну стратегії у відносинах з емігрантами. Пояснення було досить банальне: “... користь Батьківщині і своєму народові радянська людина може і повинна приносити і тоді, коли вона проживає за кордоном”²¹. Питання рееміграції, однак, не зникло остаточно з порядку денного. Зокрема, начальник Першого управління КДБ при Раді Міністрів УРСР (зовнішньої розвідки) Прокіп Савчук 16 березня 1960 р. констатував зацікавлення в рееміграції з Канади осіб обох статей 1925–1945 р.н. Він доручив шостому спецвідділові КДБ виявити таких людей і повідомити точну дату, рік і місце народження; адресу місця мешкання в Канаді; дані й адреси, де живуть їхні батьки і родичі в Канаді; дані й адреси, де живуть їхні батьки і родичі в СРСР; інформацію, хто з родичів чи батьків бажає виїхати з Канади²². Таких бажаних знайти було складно, особливо після угорських подій 1956 р. та отримання відомостей із-за залізної завіси про значні труднощі в адаптації реемігрантів.

За спогадами реемігрантів з Канади, адаптація в Радянському Союзі була важкою, а умови життя викликали багато нарікань. У декого, попри знання української мови, відчувався сильний акцент, який насторожував оточуючих²³. Реемігрантів не всюди поселяли, оскільки існувала система закритих населених пунктів, де колишні канадські громадяни були небажаними. Співробітники органів державної безпеки побоювалися й того, що тривале і безконтрольне (*sic!*) перебування за кордоном могло серйозно вплинути на світогляд репатріантів і їхні політичні настрої²⁴. Водночас КДБ побоювався і можливості використання каналу рееміграції для встановлення організаційних зв’язків з “націоналістичними елементами в Україні”. Саме тому вирішили “організувати агентурне спостереження за репатріантами та реемігрантами”. Для того передбачалося уважно вивчати зміст листування реемігрантів, вивчати характер їхніх зв’язків, фіксувати зустрічі з чужоземцями, проводити їхню “активну розробку”²⁵.

Цікаву картину сприйняття радянської дійсності серед реемігрантів з Латинської Америки і Канади у Волинській області (всього 1 570 осіб) дає Звіт

²¹ Даутова, “Из истории радиопропаганды возвращения “невозвращенцев” в годы “хрущевской оттепели,” 50.

²² Документи (вказівки, листи, орієнтування) КДБ при РМ УРСР на адресу обласних УКДБ при РМ УРСР, ГДА СБУ ф. 16, оп. 1, спр. 932, арк. 123.

²³ Mary Preston, “Hell, not Home. Canadians who returned to the U.S.S.R. felt duped,” *Macleans*, March 29, 2004, 46.

²⁴ Виктор Земсков, “Репатриация перемещённых советских граждан,” доступно 27 травня 2019, https://scepisis.net/library/id_1234.html

²⁵ “Доповідна записка про виявлення КДБ при РМ УРСР організаційних зв’язків закордонних українських центрів з однодумцями в Україні,” *Влада УРСР і закордонні українці (1950–1980-ті рр.)*, 94.

КДБ за 1960 р. У ньому, зокрема, читаємо, що деякі реемігранти “не зрозумівши радянської дійсності і не пристосувавшись до... умов життя, почали висловлювати нездорові судження, вихваляти економічні умови життя за кордоном, вимагати дозволу на виїзд із Радянського Союзу”²⁶. Далі йшлося, що в 1957–1959 рр. КДБ провів серію “профілактичних заходів”, зокрема “з розпеконання імміграційних й інших нездорових настроїв, з припинення виїзду реемігрантів в посольства, огороження їх від шкідливих пропагандистських дій з боку дипломатів”²⁷.

Заступник голови КДБ при Раді Міністрів УРСР генерал-майор Іван Головченко доповідав своєму керівникові про те, що: “Останнім часом значно почастишали випадки відвідування канадського посольства у Москві радянськими громадянами, які мають родичів за кордоном, а також тих, хто прибув до СРСР в рамках рееміграції. Ці особи звертаються в посольство в основному з проханням сприяти їм у виїзді за кордон. За даними 2-го Головного Управління КДБ при Раді Міністрів СРСР деякі з цих осіб, перебуваючи у посольстві, у розмовах з чужоземцями допускають різні наклепницькі вигадки на адресу органів радянської влади. Відомо також, що співробітники канадського посольства спілкуються з такими відвідувачами наодинці і є підстави підозрювати, що ці розмови використовують канадські розвідники для збору інформації, яка їх цікавить”²⁸.

Канадське посольство у Москві на початку 1960-х років започаткувало практику видачі окремим реемігрантам посвідок про те, що вони є “громадянами Канади і можуть в будь-який час виїхати туди на постійне місце проживання”²⁹. Радянська сторона не визнавала за такими посвідками юридичної сили, однак констатувала зростання завдяки таким діям еміграційних настроїв³⁰. Прем’єр-міністр Канади Джон Діфенбейкер у грудні 1958 р. звертався до радянського керівництва у питанні повернення розчарованих реемігрантів, а 6 червня 1962 р. радянській стороні подали список осіб, хто прагнув повернутися назад до Канади (у ньому, до речі, були не тільки реемігранти)³¹. Радянська сторона чинила усеможливий спротив, прагнучи уникнути прецеденту з дозволом на повернення до Канади. Водночас дипломати Канади постійно розширювали перелік тих, хто клопотав про виїзд за океан. Черговий список потенційних реемігрантів (приб. 300 осіб), особисто Леонідові Брежневу під час свого візиту до СРСР у 1971 р. надав канадський прем’єр-міністр П’єр Елліот Трюдо. І тільки через

²⁶ Документи (вказівки, листи, орієнтування) КДБ при РМ УРСР на адресу обласних УКДБ при РМ УРСР, ГДА СБУ ф. 16, оп. 1, спр. 932, арк. 56.

²⁷ Там само, арк. 57.

²⁸ Там само, арк. 197.

²⁹ James R. Peipert, “Canadian Families Find It Isn’t Easy to Leave Russia,” *The Sun*, July 20, 1972.

³⁰ Документи (вказівки, листи, орієнтування) КДБ при РМ УРСР на адресу обласних УКДБ при РМ УРСР, ГДА СБУ ф. 16, оп. 1, спр. 932, арк. 197.

³¹ Roberts and Cipko, *One-Way Ticket*, 57.

декілька років декільком українським канадцам, котрі значилися у цьому списку, таки вдалося покинути Радянський Союз.

Розглянемо долю реемігрантів на прикладі двох канадських українців – Євгена Ленька та Надії Голик-Демиденко, до яких була прикута особлива увага. Вони працювали дикторами на радіо й “інформували англomовний світ про радянський рай”³². Однак, маючи можливість зіставити пропаганду з радянською дійсністю, обоє вирішили повернутися до Канади.

Надія Голик народилася 1939 р. у Канаді, куди батьки прибули у міжвоєнний період з Волині (в той час у складі Польщі). Прибуття за океан співпало з Великою депресією 1929–1933 рр., що викликало труднощі з пошуком роботи і соціальною адаптацією. Цей чинник згодом виступив одним із ключових у переконанні батька Надії – Бориса Голика реемігрувати³³. Відтак, у 1956 р. сім’я Голиків прибула в Українську РСР й до 1961 р. мешкала у Ворошиловграді (нині Луганськ), а згодом – у Ковелі. Реальність за залізною завісою кардинально розходилася з тим яскравим образом, який малювала радянська пропаганда. За спогадами Н. Демиденко (прізвище після заміжжя – Р. С.), її батько розчарувався і дуже переживав через свій вибір³⁴.

Закінчивши Київський педагогічний інститут іноземних мов, Н. Демиденко працювала на Українському радіо, ведучи англomовні програми на закордон (у повідомленні КДБ це двічі підкреслено із характерним надписом “*Кто допустил?*”)³⁵. Напередодні проведення Всесвітньої виставки Експо-67 у Монреалі Н. Демиденко подала заявку на поїздку до Канади в складі делегації УРСР, але її прохання відхилили, переконуючи, що це небезпечно (*sic!*)³⁶. У 1969 р. вона все ж зуміла на два місяці у приватних справах поїхати до Канади, а повернувшись, за повідомленням співробітників КДБ, почала озвучувати “еміграційні настрої і наговорювати на радянську дійсність”³⁷. Того ж року Н. Демиденко стала клопотати про виїзд із сім’єю на постійне місце проживання до Канади, однак, зважаючи на те, що “Демиденко Н. Б. достатньо добре відома за кордоном як співробітниця Українського радіо і може негативно вплинути на українських емігрантів в Канаді і США, а також та обставина, що на випадок виїзду до Канади не виключена можливість, що її будуть використовувати ворожі ідеологічні центри” – у виїзді до Канади їй відмовили³⁸. З того часу розпочалася тривала бюрократична боротьба за право покинути СРСР.

³² Роман Рахманний, “Московські міражі – київські каштани – В’єтнам і права людини,” *Нові Дні* 270–271 (липень-серпень 1972): 23.

³³ Roberts and Cipko, *One-Way Ticket*, 74.

³⁴ Preston, “Hell, not Home. Canadians who returned to the U.S.S.R. felt duped,” 46.

³⁵ Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР на адресу ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, антирадянських проявів та надзвичайних подій на місцях, агентурно-оперативних заходів, 10.06.1971–12.07.1971, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1018, арк. 311.

³⁶ Roberts and Cipko, *One-Way Ticket*, 161.

³⁷ Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР на адресу ЦК КПУ, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1018, арк. 311.

³⁸ Там само.

Н. Демиденко використовувала всі можливості, щоби проінформувати канадську владу про перешкоди в еміграції. Наприклад, коли у серпні 1970 р. у Києві гастролював колектив канадського ансамблю ім. Т. Г. Шевченка, вона зустрілася з приїжджими артистами. Зі своїх джерел КДБ отримав інформацію про цю зустріч, резюмуючи, що журналістка висловлювала “нездорові судження про радянську дійсність”, заявляла, що бажає повернутися до Канади на постійне місце проживання³⁹. Це було непоодиноким повідомленням про еміграційні настрої Н. Демиденко, яка достатньо відкрито висловлювала “невдоволення побутовими умовами”⁴⁰. Після відвідин посольства Канади в Москві співробітники КДБ провели бесіду з Н. Демиденко, рекомендуючи відмовитися від будь-яких спроб покинути Радянський Союз⁴¹.

Як і Голики, сім'я Ленків у червні 1956 р. приїхала до УРСР, поселившись у м. Мукачеве Закарпатської обл. Так само як і Н. Голик (Демиденко), Євген Ленко 1938 р.н. вступив у Київський педагогічний інститут іноземних мов, після закінчення якого працював на українському радіо – спершу диктором за кордон, а потім редактором англійської секції. Починаючи від 1970 р. Є. Ленко став активно клопотати про виїзд із сім'єю на постійне місце проживання до Канади, однак йому щоразу відмовляли. У зустрічах з радянськими дипломатами Є. Ленко апелював до засад Загальної декларації прав людини 1948 р., зокрема ст. 13 “1. Кожна людина має право вільно переміщатися і обирати собі місце проживання у межах кожної держави. 2. Кожна людина має право покинути будь-яку країну, включаючи й свою власну, і повертатися у свою країну”⁴². Відповідь чиновника вразила: “Це було написано для людей за кордоном, а не для вас”⁴³. Намагаючись морально зламати, журналіста переконували, що його “кістки зігниють тут... і він ніколи не повернеться”⁴⁴. Водночас КДБ звинувачував працівника радіо у тому, що він “наговорює на радянську дійсність”⁴⁵.

Напередодні приїзду прем'єр-міністра Канади П. Трюдо до Києва у травні 1971 р. співробітники КДБ оперативним шляхом отримали інформацію, що

³⁹ Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: результати оперативно-слідчої роботи; поточну оперативну обстановку, антирадянські прояви на місцях та надзвичайні події; розшук агентів інорозвідок, авторів та розповсюджувачів антирадянських листів та листівок; протестні акції представників творчої інтелігенції; ситуацію в середовищі радянських та іноземних студентів; рух кримськотатарських автономістів; реагування громадськості на події суспільно-політичного життя; роботу пунктів «ПК»; діяльність українських емігрантських центрів, 10.10.1969–20.11.1969, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 998, арк. 194.

⁴⁰ Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР на адресу ЦК КПУ, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1018, арк. 311.

⁴¹ Preston, “Hell, not Home. Canadians who returned to the U.S.S.R. felt duped,” 46.

⁴² Загальна декларація прав людини 1948 р., доступно 31 травня 2019, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015

⁴³ Peipert, “Canadian Families Find It Isn't Easy to Leave Russia.”

⁴⁴ Preston, “Hell, not Home. Canadians who returned to the U.S.S.R. felt duped,” 46.

⁴⁵ Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР на адресу ЦК КПУ, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1018, арк. 311–312.

Н. Демиденко і Є. Ленько готують листи з проханням посприяти у виїзді в Канаду на постійне місце проживання і хочуть передати членам канадської делегації. Відтак за ними влаштували спостереження⁴⁶. Коли канадський прем'єр перебував у Києві, Надії і Євгенові категорично заборонили наблизитися до нього, причому втішали обіцянкою незабаром дозволити виїзд до Канади. Подібне трапилось і під час візиту до Києва в 1972 р. президента США Річарда Ніксона. Співробітники КДБ застерегли Є. Ленька і Н. Демиденко від “необдуманих дій” і змусили підписати заяву про відмову будь-яких провокацій⁴⁷. Під час короткого перебування американського президента в Києві Н. Демиденко і Є. Ленько перебували під прискіпливим наглядом КДБ⁴⁸.

Прагнення змінити підданство або ж розмови про еміграцію (“еміграційні настрої”) трактувалися в Радянському Союзі політичним злочином. Переслідування Є. Ленька та Н. Демиденко не забарилися – обох звільнили з посади дикторів, перевівши у бібліотечний відділ з меншою заробітною платнею. Через спроби виїхати разом з дружиною і дитиною до Канади, чоловіка Надії – Анатолія Демиденка, виключили з кандидатів у члени КППС і позбавили роботи в редакції англійського відділу видавництва “Мистецтво”, після чого він був змушений працювати вантажником на базі “Культспорттоварів”⁴⁹. Як констатував канадський публіцист українського походження Роман Рахманний (Олійник), “обидві родини переживають економічні труднощі лише тому, що вони заявили свою готовність скористатися правом людини вибирати місце свого перебування”⁵⁰.

Радянська сторона після початкового ігнорування звернень Н. Демиденко і Є. Ленька знаходила все нові причини, які стояли на заваді виїзду до Канади. Наприклад, чиновники звертали увагу на те, що обоє були одружені з радянськими громадянами і мали з ними спільних дітей (у Євгена було троє дітей, а у Надії – один син)⁵¹. Врешті-решт, постало питання сплати еміграційного мита – за кожного репатріянта радянська сторона запросила 6 800 дол. – на покриття освітніх витрат⁵². Зрозуміло, що таких коштів ні Н. Демиденко, ні Є. Ленько не мали, тому у 1972 р. КУК заявив: завершено збір коштів – 32 640 дол., щоб забезпечити повернення сімей до Канади. Після подальших зволікань радянських бюрократів, наприкінці липня 1972 р. Є. Ленько і Н. Демиденко почали голодувати на території канадського посольства у Москві⁵³. Вони залишалися в посольстві

⁴⁶ Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР на адресу ЦК КПУ, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1018, арк. 312.

⁴⁷ Рахманний, “Московські міражі – київські каштани – В’єтнам і права людини,” 24.

⁴⁸ Reipert, “Canadian Families Find It Isn’t Easy to Leave Russia.”

⁴⁹ Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР на адресу ЦК КПУ, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1018, арк. 311.

⁵⁰ Рахманний, “Московські міражі – київські каштани – В’єтнам і права людини,” 23.

⁵¹ “Reds Allow Ukrainian to Return to Canada,” *Svoboda. The Ukrainian weekly*, March 2, 1974.

⁵² Roberts and Cipko, *One-Way Ticket*, 168.

⁵³ *Ibid*, 172.

три дні, доки канадські чиновники не переконали їх припинити голодування. Резонансу цій акції додавало те, що голодування відбулося за місяць до початку легендарної гокейної серії Канада–СРСР. Зрештою, після клопотань Міністра закордонних справ Канади Мітчела Шарпа під час його візиту в 1973 р. до Москви, Н. Демиденко дозволили повернутися до Канади⁵⁴. Дозвіл на виїзд Є. Леньку із сім'єю з'явився у березні 1974 р. внаслідок рішучого протесту канадського уряду. Канадським дипломатам у ті роки вдалося домогтися, щоб повернулися ще декілька осіб і сімей (наприклад, Валерія Волчука, Джорджа-Юрія Москаля тощо), але ці успіхи були поодинокі. Радянський режим не міг допустити прецеденту масового виїзду реемігрантів, адже це підривало б його ідеологічні основи.

Отже, політика Радянського Союзу з повернення “співвітчизників” у 1955–1960-х роках була добре спланованою пропагандистською акцією, жертвами якої стали й окремі канадські українці. Втім, попри великі зусилля радянської пропагандистської машини, рееміграція українців з Канади в УРСР не набула очікуваного розмаху. Ті ж, хто наслідився повернутися на історичну батьківщину, на практиці зіштовхувалися з проявами порушення прав і свобод людини. Реальність видалася іншою від очікувань і того образу “радянської дійсності”, який змальовувала офіційна пропаганда. Тому багато-хто відразу став клопотати про повернення до Канади, однак зіштовхнувся з перешкодами та опинився під наглядом КДБ. Свобода вибору країни проживання в Радянському Союзі не вважалася невід'ємним правом людини, а трактувалася політичним злочином і зрадою. Після багаторічної бюрократичної тяганини і завдяки наполегливому втручанням канадської влади окремим реемігрантам все ж вдалося повернутися назад.

⁵⁴ “Reds Allow Ukrainian to Return to Canada.”

**FREEDOM TO CHOOSE A COUNTRY OF RESIDENCE:
RE-EMIGRATION FROM CANADA TO THE UKRAINIAN SSR
(1955–1960-ies)**

Ruslan SIROMSKYI

Ivan Franko National University of Lviv,
Department of Modern and Contemporary History of Foreign Countries
1 Universytetska str., Lviv 79000, Ukraine
e-mail: sir.ruslan@yahoo.com

The article examines the peculiarities of the Soviet policy of return-to-the-homeland campaign from Canada to the Ukrainian SSR, which since 1955 was conducted by the Committee for Repatriation to the Motherland.

The Ukrainian Diaspora in Canada occupied a special place in the committee's efforts. The propaganda campaign for re-emigration was aimed at forming a positive images of the Soviet Union / Ukrainian SSR, in particular their economic achievements. The emotional component that was used to stir up nostalgia among the Diaspora was also fully used. The Ukrainian pro-communist press published numerous letters by Ukrainians who had lived in Canada but returned to their native land as evidence of the wonderful life in Ukraine. The return-to-the-homeland campaign was helped by leftist Canadian organizations (such as Association of United Ukrainian Canadians) through their own newspapers. It regularly published letters to friends in Canada from recent returnees.

The return-to-the-homeland campaign was conducted in the context of the Cold War and the difficult relationship between Canada and the Soviet Union. However, re-emigration from Canada did not become so massive, as hoped for by its organizers, and by its scale was inferior to reminiscences from other countries (for example, from Argentina). The hundreds of Canadians who resettled in the Soviet Union in the second half of the 1950s represented only a small part of the Ukrainian origin community in Canada. But even in this situation, the Canadian government's position on the return-to-the-homeland campaign was clearly considered too passive by members of the Ukrainian Canadian Committee.

Canadians who returned to the U.S.S.R. felt duped and were not easily integrated into Soviet life. Those who succumbed to the manipulation of Soviet propaganda were quickly disappointed with the realities of life in the Ukrainian SSR and began to appeal for a return. Such persons immediately fell within the sight of the Committee of State Security, whose staff conducted "preventive conversations" with them. From the Canadian government's perspective, there were no problems for people who had been born in Canada and they were eligible for Canadian citizenship. From the Soviet point of view, such steps were equivalent to political betrayals and were completely prevented. Separate cases of successful returns to the ocean were fixed at the beginning of the 1970s, which became possible due to the detente of international tensions during the Cold War and more persistent actions by Canadian authorities. A small number of repatriates managed with considerable difficulty to return to Canada. Some of them (N. Demydenko, E. Lenko) have been seeking permission to go to Canada for several years.

Keywords: re-emigration, Canada, Ukrainian SSR, Committee for Repatriation to the Motherland, Committee of State Security, the right to choose a place of residence.

REFERENCES

Bahrianyi, Ivan. *Chomu ya ne khochu vertatys do SSSR?* Vynypeg: Nakladom Komitetu ukrainsiv Kanady, 1946. (in Ukrainian).

- Bychekhvost Aleksandr. "Repatriatsia sovetskikh i inostrannykh grazhdan." Accessed May 23, 2019, <http://cheloveknauka.com/repatriatsiya-sovetskikh-i-inostrannykh-grazhdan#ixzz5oksLdQ5h> (in Russian).
- Dautova, Rezida "Iz istorii radiopropagandy vozvrashchenia 'nevozvrashchentsev v gody 'khrushchevskoi ottepli.'" *Vestnik Cheliabinskogo gosudarstvennogo universiteta* 30 (2010), Vyp. 42: 45–52. (in Russian).
- Dokumenty (povidomlennia, dopovidni) KDB pry RM URSR do TsK KPU pro: rezultaty operatyvno-slidchoi roboty; potochnu operatyvnu obstanovku, antyradianski proiavi na mistsiakh ta nadzvychaini podii; rozshuk ahentiv inorozvidok, avtoriv ta rozpovsiudzhuvachiv antyradianskykh lystiv ta lystivok; protestni aktsii predstavnykiv tvorchoi intelihentsii; sytuatsiiu v seredovyskhi radianskykh ta inozemnykh studentiv; rukh krymskotatarskykh avtonomistiv; reahuvannia hromadskosti na podii suspilno-politychnoho zhyttia; robotu punktiv "PK"; diialnist ukrainskykh emihrantskykh tsentriv, 10.10.1969–20.11.1969, Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy (HDA SBU), f. 16, op. 1, spr. 998. (in Russian).
- Dokumenty (povidomlennia, dopovidni) KDB pry RM URSR na adresu TsK KPU shchodo potochnoi operatyvnoi obstanovky, antyradianskykh proiaviv ta nadzvychainykh podii na mistsiakh, ahenturno-operatyvnykh zakhodiv, 10.06.1971–12.07.1971, HDA SBU, f. 16, op. 1, spr. 1018. (in Russian).
- Dokumenty (vkazivky, lysty, oriiientuvannia) KDB pry RM URSR na adresu oblasnykh UKDB pry RM URSR z orhanizatsiinykh, hospodarskykh i kadrovykh pytan, protydii amerykanskkii, anhliiskii, zakhidnonimetskii ta izrailskii rozvidkam, okhorony derzhavnoi taiemnytsi, systematyzatsii materialiv shchodo borotby orhaniv derzhavnoi bezpeky z pidpilliam OUN, rozsliduvannia nadzvychainykh podii na rezhymnykh obiektakh ta transporti toshcho, 30.12.1959–29.12.1960, HDA SBU, f. 16, op. 1, spr. 932. (in Russian).
- Khamaziuk Y. V., Komlev A. A. *Razlozhenie zarubezhnykh antisovetskikh organizatsiy*. (Moskva: Vysshaia shkola Komiteta gosudarstvennoi bezopasnosti pri Sovete Ministrov SSSR imeni F. E. Dzerzhynskogo, 1962), Kolektsiia drukovanykh vydan KDB URSR, HDA SBU, f. 13, spr. 550. (in Russian).
- Na skryzhaliakh istorii: Z istorii vzaïmozv'iazkiv uriadovykh struktur i hromadskykh kil Ukrainy z ukrainsko-kanadskoiu hromadoiu v druhii polovyni 1940-kh – 1980-ti roky. Zbirnyk dokumentiv ta materialiv*. Uporiadnyky Oleh Bazhan, Yurii Danyliuk, Petro Tronko. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2003. (in Ukrainian).
- Preston, Mary. "Hell, not Home. Canadians who returned to the U.S.S.R. felt duped." *Maclean's*, March 29, 2004: 46.
- Prophets and Proletarians. Documents on the History of the Rise and Decline of Ukrainian Communism in Canada*, compiled, edited and translated by John Kolasky. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press University of Alberta, 1990.
- Rakhmannyi, Roman. "Moskovski mirazhi – kyivski kashtany – Vietnam i prava liudyny." *Novi Dni* 270–271 (lypen-serpen 1972): 22–24. (in Ukrainian).
- Re-imagining Ukrainian Canadians. History, Politics, and Identity*, edited by Rhonda L. Hinther and Jim Mochoruk. Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press, 2011.
- Roberts Glenna and Cipko Serge. *One-Way Ticket. The Soviet Return-to-the-Homeland Campaign, 1955–1960*. Manitock Ont.: Penumbra Press, 2008.
- Svoboda. The Ukrainian weekly*. March 2, 1974.
- The Sun*. July 20, 1972.

The Ukrainian Weekly. April 29, 2001.

Vlada URSS i zakordonni ukraintsi (1950–1980-ti rr.). Uporiadnyk Vasyl Danylenko. Kyiv: “Smoloskyp”, 2017. (in Ukrainian).

Za povernennia na Batkivshchynu. Lystopad 1956. (in Ukrainian).

Zahalna deklaratsiia prav liudyny 1948 r. Accessed May 31, 2019, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015

Zemskov, Vyktor. “Repatriatsia peremeshchennykh sovetskikh grazhdan.” Accessed May 27, 2019, https://scepis.net/library/id_1234.html (in Russian).